

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

SPINOZA'S POLITIEKE FILOSOFIE

door Maarten van Buuren

Vijfde les 15 februari 2020

De Gemengde Staatsvorm in het Politiek Traktaat

Deze les is het besluit van het betoog over de inleiding van Spinoza's politiek theorie. Zoals we in de vorige lessen leerden was de grondslag van TP het verzet tegen het koningschap in de 16^e eeuw, een grondslag waarin we Calvijn herkennen. Het TP is een antwoord op de getroebleerde politiek die daaruit ontstond met het ontbreken van een grondwet. De in de haast uitgeschreven Unie van Utrecht was onbedoeld tot grondwet uitgegroeid, maar niet echt van de grond gekomen door de tegenwerking van enerzijds de stadhouders en anderzijds de raadpensionarissen. Dat heen en weer geslinger tussen die twee had onder andere de dood van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt tot gevolg. Het TP was dan ook een voorstel tot een grondwet.

Spinoza keek hierbij naar de klassieke oudheid, die een gemengd bewind voerden.

Daarbij moest hij niets hebben van Plato, ondanks diens boek over de drie staatsvormen.

Spinoza was geen voorstander van het idealistisch denken Dat was hem te abstract. En hoewel Aristoteles in tegenstelling tot Plato's ideeënwereld meer met zijn voeten in de klei stond, was Spinoza toch meer een man van de praktijk.

Spinoza behandelt in het *Politiek traktaat* eerst de monarchie, vervolgens de aristocratie, tenslotte de democratie. Deze volgorde is een beetje vreemd, omdat Spinoza er, net zoals Polybius, vanuit gaat dat staatsvormen elkaar op een natuurlijke manier voortbrengen, maar dat hij, in tegenstelling tot Polybius, meent dat deze cyclus begint bij de democratie, die zich ontwikkelt tot aristocratie en tenslotte uitmondt in monarchie, terwijl Polybius aannam dat de cyclus begint bij de monarchie en zich via aristocratie ontwikkelt tot democratie.

In de vorige les zagen we hoe de geschiedenis van Rome volgens Polybius eclecticisch werkte.

Ook volgens Spinoza ontwikkelen de staatsvormen zich uit elkaar in de loop van de geschiedenis, maar deze ontwikkeling heeft volgens hem een pernicieuze tendens. Ze heeft het karakter van een voortschrijdend proces van ontarding waarbij de democratie, opgevat als oorspronkelijke en ongerepte staatsvorm, verwordt tot aristocratie en deze op haar beurt tot monarchie, de slechtste van de drie. Het is, gezien die tendens een beetje vreemd dat Spinoza zijn behandeling van de afzonderlijke staatsvormen begint met de monarchie die hij immers als eindpunt van de cyclus beschouwt, en vervolgens, als het ware teruglopend in de tijd, de aristocratie bestudeert, om te besluiten met de democratie, volgens Spinoza de

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

oorspronkelijke staatsvorm. Overigens volgt hij zowel wat betreft de tendens van de cyclus als wat de tegendraadse volgorde waarin hij de staatsvormen aan de orde stelt de gebroeders De la Court die in hun *Politieke Weegschaal* hetzelfde doen.

Dit zagen we ook in de vorige les.

Spinoza behandelt elk van de drie staatsvormen volgens een methode die tegelijkertijd theoretisch is als praktisch. Hij beschouwt monarchie, aristocratie en democratie enerzijds als archetypen op de manier zoals ook Plato en Aristoteles dat deden. Hij onderzoekt de voor- en nadelen van elke staatsvorm, in abstracto, los van welke historische context dan ook, en besluit zijn onderzoek steeds met een reeks voorwaarden waaraan de staatsvorm moet voldoen om goed te kunnen functioneren. Anderzijds is zijn beschouwing ingebed in de politieke situatie van zijn tijd en is ze bedoeld als oplossing voor de staatkundige verwarring waaraan de Republiek der Nederlanden was prijsgegeven.

Spinoza oriënteert zich op Machiavelli in diens hoedanigheid van adviseur van de Florentijnse Republiek, en van Machiavelli's evenknie Antonio Pérez, adviseur van Filips II. Hij citeert Pérez in zijn TP in een lange passage over de belevenissen van de koning van Aragon.

Als adviseur van Filips II deed Pérez de vuile klusjes en vermoordde in diens opdracht degenen die Filips in de weg stonden. Hij werd uiteindelijk ten val gebracht door de partij van de Hertog van Alva naar aanleiding van de moord die Pérez naar eigen zeggen in opdracht van Filips II had gepleegd op Juan de Escovedo. Hij vluchtte naar Aragon. Aragon beriep zich ten overstaan van Filips II op dezelfde manier op voorrechten en privileges als de Nederlanden dat deden aan het eind van de 16e eeuw.

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

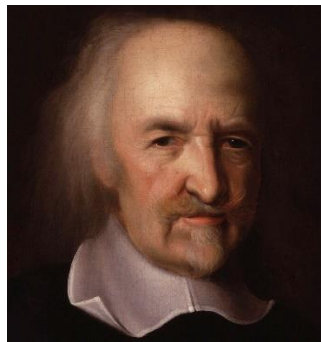

Na de opstand van Aragon, die door Filips II was neergeslagen vluchtte Pérez naar het buitenland en schreef daar de *Relaciones* waarin hij de opmerkelijke parallellen beschrijft tussen de posities van Aragon en van de Nederlanden.

Spinoza gaat hier uitgebreid op.

De Nederlanden legitimeerden hun opstand en uiteindelijke ‘verlatinge’ van Filips II eveneens op de relatieve onafhankelijkheid die zij van oudsher genoten. Pérez toont zich, wellicht door zijn recente ervaringen met Filips II, een felle tegenstander van de absolute monarchie. Dat is een andere reden waarom Spinoza hem opmerkt en instemmend citeert. Een goed georganiseerde staat mot zo sterk zijn dat de vorst daaraan moet voldoen.

Hobbes

Thomas Hobbes (Westport (Wiltshire), 5 april 1588 – Hardwick Hall (Derbyshire), 4 december 1679)

Thomas Hobbes was een Engels filosoof en geldt als een van de grondleggers van de moderne politieke filosofie. Zijn in 1651 verschenen boek *Leviathan* legde vanuit het perspectief van de sociaalcontract-theorie de basis voor de moderne westerse politieke filosofie.

Hobbes ontkende het bestaan van een niet-materiële werkelijkheid. Hij kwam tot deze gedachte doordat hij zeer sterk onder de indruk was van de wetmatigheden in de materiële wereld. Alles wat bestaat, is dus materieel-stoffelijk. Met deze stelling grijpt hij terug op het oude atomisme van Democritus en Epicurus. Hij zocht op alle terreinen van het leven mechanische oorzaken om gevolgen vast te stellen. Hierbij hoorde ook het menselijk leven. Dat was ook volkomen materialistisch, mechanisch en deterministisch. De mens heeft geen onstoffelijke ziel of geest.

Hobbes gaat uit van een denkbeeldige natuurtoestand (*status hominum naturalis*). Dit is een situatie waarin iedereen totaal vrij is omdat er geen interferentie van wetten is, maar waar de mens elke dag de dood vreest. Het is, zoals Hobbes in zijn werk *De Cive* zegt, een toestand van oorlog van allen tegen allen (een *bellum omnium in omnes*). Daarbij geldt: *homo homini lupus est* (Latijn: 'de mens is voor andere mensen een wolf'). Door geweld toe te passen kunnen mensen zich verrijken zonder zelf arbeid te hoeven verrichten. Mensen lopen dus altijd het gevaar dat anderen zich met geweld meester maken van hun producten, of dat

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

anderen ze tot slaaf maken of zelfs doden. Door zelf sterker te zijn dan vijanden kan dat gevaar worden afgewend. Maar volgens Hobbes ontlopen mensen elkaar weinig in fysieke kracht, en ook zwakken zijn door list en bedrog in staat om van een sterkere te winnen. Zo ontstaat de natuurlijke toestand van de mens: een ononderbroken oorlog van allen tegen allen. Hobbes staat bekend als een navolger van René Descartes. In een natuurstaat handelen mensen als machines, waarbij zij gedreven worden door aversie om te sterven en begeerte om te leven. Deze twee mechanismen leiden ertoe dat mensen puur uit eigen belang handelen. Zij worden gedreven door egoïstische beweegredenen.

Deze toestand wordt beëindigd doordat de mens streeft naar zelfbehoud. Hobbes meende dat mensen uit zelfbehoud bereid zijn om af te zien van het recht op gebruik van geweld, mits de anderen dit ook doen. Vrede en veiligheid worden daardoor gewaarborgd. Dit wordt ook wel het 'prisoner's dilemma' genoemd. Het is een dilemma waar mensen in eerste instantie hun eigen 'zelfbehoud' ondergraven door puur op egoïstische gronden te handelen. Zij kunnen pas ontsnappen aan 'zelf-destructie' door samen te werken en bepaalde vrijheden op te geven. De enige manier waarop mensen gelijktijdig afstand kunnen doen van geweldsmiddelen is door deze, door middel van een sociaal contract, over te dragen aan een superieure macht.

Hobbes noemt die macht Leviathan: de soeverein, die voor ieders bestwil heerst over de burgers. Hobbes heeft een voorkeur voor de monarchie als staatsvorm, in dit geval een autoritaire staat die wordt geregeerd door een persoon die in eerste instantie door de burgers is gekozen. Wanneer de vorst regeert kan deze niet meer afgezet worden, tenminste zolang hij of zij deze burgers bescherming kan bieden; bescherming van natuurtoestand-achtige taferelen (burgeroorlog etc.) maakt namelijk dat burgers de plicht hebben om te gehoorzamen. De Leviathan is autoritair te noemen omdat er geen sprake is van een verdeling van machten: de vorst is de ontwerpende en uitvoerende macht. Bovendien is volgens Hobbes vorstelijk geweld gerechtvaardigd, al moet dit wel het algemeen belang dienen - de bescherming van burgers. Mensen hebben immers altijd de neiging tot zelfbehoud, en hebben slechts de verplichting te gehoorzamen zolang de soeverein lijf en leden kan beschermen.

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Hobbes' gedachte "Covenants without the sword are but words, and of no strength to secure a man at all", vat zijn filosofie kernachtig samen. Zijn meesterwerk is Leviathan, uitgegeven in 1651.

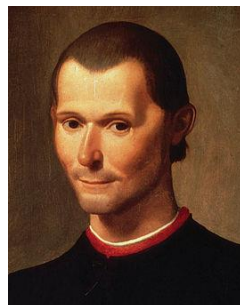
Er bestaat ook kritiek op de theorie van Hobbes. De toestand die Hobbes beschrijft, vindt in de praktijk zelden plaats. Staten ontstaan meestal niet op basis van een vrijwillige overdracht van de wapens aan de soeverein, maar juist door oorlog en onderwerping. Is het wel zo dat de vrees voor de dood het zwaarst doorweegt? Ook vorsten en regeringen kunnen besluiten hun onderdanen te onderdrukken. De oplossing van Hobbes biedt dus geen garantie voor vrede en veiligheid. (Power corrupts, absolute power corrupts absolutely.)

Als de redenering van Hobbes juist is, dan zou dat uiteindelijk moeten leiden tot het instellen van één wereldregering door de staten. Zo ver is het nog niet gekomen (hoewel de VN door sommige Hobbesianen als een poging daartoe wordt gezien).

Spinoza staat hier lijnrecht tegenover. Hij gaat juist in op de ontwikkelingen. De vraag hierbij is of men hem daarom een radicale democraat kan noemen. Dat is lastig want het begrip 'volk' had in zijn tijd een andere betekenis dan nu. Bij hem betekende 'volk' de volksvertegenwoordiging door de aristocratie en niet het zgn. 'gepeupel'.

In onze huidige tijd bepaald het volk wat de bestuurders mogen doen. Maarten illustreert dat met de recente 'bonnetjesaffaire en Dijkhof met zijn WW-uitkering, wat een terugtrekking onder dwang tot gevolg had.

Hoewel Spinoza aangeeft dat hij het niet met Hobbes eens is noemt hij deze niet bij name. De andere die hij wel bij name noemt als zijn inspirator is Machiavelli. Daar hebben we het in de vorige les al over gehad.

Niccolò di Bernardo dei Machiavelli was een Italiaanse diplomaat, politiek filosoof, militair strateeg, historicus, dichter, toneelschrijver en humanist gevestigd in Florence tijdens de Italiaanse renaissance. Hij geldt als de grondlegger van de moderne politieke wetenschappen. Hij was secretaris van de Tweede Kanselarij van de Florentijnse Republiek van 1498 tot 1512, toen de Medici hun macht respectievelijk al verloren hadden maar deze later zouden

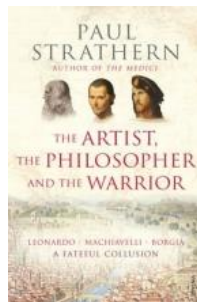
B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

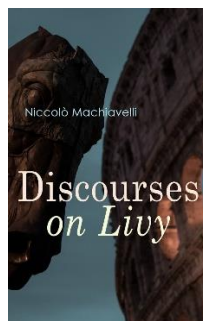

herwinnen.

Net als Perez moest ook hij vele smerige klussen opknappen. Zo moest hij voor de Borgia's bewerkstelligen dan Leonardo da Vinci oorlogstuig moest uitvinden. Dit staat prachtig beschreven in het boek: *The artist, the philodopher and the warrior*.

Hoewel Machiavelli's bekendste boek *De Vorst* is, is dit eigenlijk een sollicitatiebrief aan de Medici geweest en is zijn boek *Discorsi* met zijn talloze praktijkverhalen veel beter. Hij neemt hier een ander standpunt in dan in *De Vorst* en vertegenwoordigt hier ook meer de belangen van het volk.

Zowel Perez als Machiavelli stonden politiek gezien jarenlang in de modder en wisten dus van wanten. Spinoza stoelt op die praktijkervaring.

Hoewel het standaardbeeld van Spinoza dus is als de grote democraat avant la lettre, ziet men bij de vertaling van het TP dat hij de drie staatvormen niet presenteert om op de democratie uit te komen, maar dat men ze alle drie nodig heeft om in balans te komen. Maar omdat men aan dat oude beeld van hem vast houdt, ziet niemand dat. Maarten van Buuren ontdekte dat wel bij zijn vertaling, maar ondervindt daarin veel weerstand vanuit de Spinozawereld. Alleen Spinozakenner Steven Nadler, die het voorwoord van Maartens boek *50 sleutelwoorden* schreef, is het met hem eens. Hij noemt dat boek ook een bruikbare gids voor de belangrijkste stellingen en argumenten van Spinoza's geschriften met erudiete en verhelderende analyses van de netelige aspecten van zijn rijkgeschakeerde systeem.

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Dualisme en Monisme

Spinoza is geen dualist. Voor hem is er geen verschil tussen lichaam en geest. Zijn sleutelprobleem is: waar komt de vormkracht van de materie vandaan? De kracht die ons heeft gemaakt en hoe de natuur in elkaar zit. Die dimensie van materie die uiteindelijk uitmondde in de hedendaagse kwantumtheorie.

Van meet af aan bouwde hij zijn filosofie op het monisme.

Gottfried Wilhelm (von) Leibniz, ook als Leibnitz gespeld (Leipzig, 1 juli 1646 – Hannover, 14 november 1716),

Ook Leibniz, met wie hij correspondentie onderhield, boog zich over die vraag.

Leibniz was een veelzijdige Duitse wiskundige, filosoof, logicus, natuurkundige, historicus, rechtsgeleerde en diplomaat, die wordt beschouwd als een van de grootste denkers van de 17e eeuw. Hij ontwikkelde min of meer gelijktijdig met, maar onafhankelijk van, Isaac Newton een tak van de wiskunde die bekendstaat als de “analyse” (differentiaal- en integraalrekening). Wie van de twee het eerst was met deze belangrijke bijdrage aan de wiskunde, heeft tot een geweldige ruzie geleid tussen beide heren. Leibniz staat te boek als een voorloper van de Aufklärung, de Duitse Verlichting.

In de filosofie wordt Leibniz gezien als rationalist. Hij wordt beschouwd als een optimist, vanwege zijn overtuiging dat het heelal waarin wij leven, het beste universum is dat God had kunnen scheppen. Zijn "systeem" is niet alleen maar rationalistisch. Aan de ene kant diep geworteld in de scholastiek, loopt hij aan de andere kant vooruit op latere ontwikkelingen in logica, biologie, geologie, mijnbouwkunde, waarschijnlijkheidsleer, linguïstiek en informatica. Daarnaast schreef hij ook over politiek, recht, ethiek, theologie, geschiedenis en filologie. Zijn bijdragen zijn gespreid over veel publicaties, niet-gepubliceerde manuscripten en vooral tienduizenden brieven. Tot vandaag, driehonderd jaar na zijn dood, bestaat er geen complete editie van Leibniz' geschriften.

Zijn leven lang zocht Leibniz naar een allesomvattende synthese voor wetenschap en

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

filosofie. In 1714 publiceerde hij zijn werk *Monadologie*, waarin hij stelde dat alles bestaat uit ontelbare eenheden of krachtpunten van verschillende bewustzijnsgraad die hij monaden noemde, de individuele eigenschappen die het verleden, heden en toekomst van elk ding zouden bepalen. Hoewel de monaden onafhankelijk van elkaar waren, was hun interactie voorspelbaar. Voor hem betekende dat het christelijk geloof en de wetenschappelijke redenering niet met elkaar in tegenspraak hoeven te zijn. Hij ging uit van een tevoren door God vastgelegde orde (van de monaden) en gaf dit principe de naam *harmonia praestabilita*, waarmee zou zijn aangetoond dat de wereld zoals die is, de best mogelijke van alle werelden is. Deze visie werd later op de korrel genomen door Voltaire in zijn roman *Candide* ou *l'optimisme*.

Hij werd gewantrouwd omdat zijn grondslag zonder God of theologie was. Net als Spinoza zag hij God als iets groters waarin we allemaal inbegrepen zijn. Hierbij vormde de klassieke oudheid met hun God is *logos*, de springplank wat voor de gereformeerde kerk en o.a. Voetius een doorn in het oog was. Maar een gepersonaliseerde god vervreemd je van de *logos*. Een zeevarend volk ervaart natuurkrachten zoals een stormen e.d. gewoon als meteorologische verschijnselen. Maar de theologie personaliseert dat in bijvoorbeeld de god Wodan. Terwijl in de Griekse oudheid de god Zeus ook gewoon een natuurkracht was, waar soepel mee werd omgegaan.

Spinoza loopt tegen de institutionalisering aan dat religie de wetenschap in de weg staat. In zijn tijd was het nog steeds: wat de kerk zegt, is waar en alles wat de wetenschappers in de nieuwe filosofie zeggen, zoals Galilei met zijn “de aarde is rond” is ketterij en moet worden afgestraft. Descartes probeert de kerk in het midden te houden door kerk en wetenschap te verenigen. Spinoza is dapperder. Hij leest in de bijbel wat er echt staat en reduceert in zijn TTP de profeten, Mozes en Christus tot symboolwerken. Een hemelbestormend waagstuk.

In het TP draait het dus allemaal om het mengen van de drie staatvormen.

Maarten zet ze in het vijfde deel van zijn inleiding nog een keer op een rij.

Monarchie

Spinoza wijst via dit voorbeeld op de dreiging van absolute monarchie in Nederland van de kant van stadhouders Willen II en Willem III, in naam de plaatsvervangers van Filips II.

Spinoza ontleent aan Pérez een cruciale passage van het *Politiek traktaat* (7/30) waarin hij aangeeft onder welke voorwaarden een monarchistisch bewind aanvaardbaar kan zijn en als monarchistisch bewind voor de Nederlanden nog steeds aanvaardbaar zou zijn als Filips II zich aan deze lang verworven voorwaarden had gehouden.

Spinoza geeft Aragon als voorbeeld van een gemengde regeringsvorm. Hij gaat uitgebreid op dit voorbeeld in vanwege de overeenkomsten tussen Aragon en de Republiek der Verenigde Nederlanden.

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Spinoza oordeelt negatief over de monarchie. Het is niet zijn bedoeling om waardeoordelen uit te spreken over welke staatsvorm dan ook, maar hij laat duidelijk merken dat de monarchie op zichzelf genomen het grootste gevaar vormt voor de vrijheid die ten grondslag ligt aan elke staatsvorm:

De ervaring lijkt te leren dat in het belang van vrede en eendracht alle macht wordt overgedragen aan één man [...]. Maar alle macht overdragen aan één man staat gelijk aan slavernij, niet aan vrijheid (Politiek traktaat 6/4).

Volgens Spinoza is het onmogelijk dat één man de heerschappij voert over een staat. De ervaring leert dat alleenheersers hun macht delen met raadgevers en vrienden. Het gevolg is dat een vorst alleen in naam alleenheerser is, maar de feitelijke macht achter de schermen wordt uitgeoefend door raadgevers. Verdere nadelen zijn dat een alleenheerser de wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht in zijn persoon verenigt; dat hij boven de wet staat en nooit ter verantwoording kan worden geroepen; dat hij ten slotte de macht van de staat belichaamt in zijn persoon, zodat hij kan zeggen: De staat, dat ben ik. Spinoza geeft vier redenen waarom de macht niet aan één man zou moeten worden toevertrouwd, maar aan een Raad van voldoende omvang die namens de koning regeert:

(1) De macht van één man is ontoereikend om de taak van staatshoofd te vervullen [...]. Hij heeft behoefte aan raadgevers. Een voldoende grote Raad heeft die behoefte niet.

(2) Koningen zijn sterfelijk, Raden daarentegen eeuwig. Staatsmacht die eenmaal is overgedragen aan een Raad keert nooit bij het volk terug.

(3) Het bewind van een koning is onzeker (hij is een kind, of hij is oud of ziek); dat van een grote Raad is altijd hetzelfde.

(4) De wil van een enkeling is onberekenbaar. In een monarchie is de wil van de koning wet, maar niet alles wat de koning wil, zou wet moeten zijn; die van de voldoende grote Raad is conform de wet. Daarom benadert de voldoende grote Raad het meest de absolute staat (Politiek traktaat 8/3).

De monarchie kan volgens Spinoza een goede staatsvorm zijn, op voorwaarde dat de monarch beteugeld wordt door een Raad van voldoende omvang. We zouden tegenwoordig spreken van een parlementaire monarchie. Onder punt 2 noteert Spinoza dat als de macht wordt overgedragen aan een Raad van voldoende omvang deze macht nooit terugkeert bij het volk. Hij beschouwt dit als een voordeel.

De beteugelde monarchie werd door de verlichte staatkundigen van Spinoza's tijd (Hugo de Groot, Merula, Busius, Boxhorn) met kracht verdedigd. Illustratief voor een eigentijdse verdediging van een parlementaire monarchie waarin de bewegingsruimte van de stadhouder

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

beperkt blijft binnen de door de Staten-Generaal gestelde beperkingen, zijn de geschriften van Marcus Boxhorn, hoogleraar aan de Leidse Universiteit en leermeester van de gebroeders De la Court.

Marcus Zuerius van Boxhorn was een Nederlandse taalkundige en hoogleraar aan de Universiteit van Leiden. Boxhorn studeerde in Leiden. Hij schreef Latijnse gedichten en commentaren op Romeinse werken. Vanaf 1632 bekleedde hij de leerstoel welsprekendheid aan de Universiteit van Leiden.

In zijn *Hantboekcxken* (1650) beschrijft hij nauwkeurig de bevoegdheden van de stadhouder als opperbevelhebberschap van leger en vloot.

In alle gevallen, oorlog of vrede, staat de stadhouder onder het gezag van de Staten-Generaal. Hij legt een eed af aan de Staten-Generaal waarin hij zich onderwerpt aan hun het gezag; hij legt soortgelijke eden af in elk van de provincies die hem als stadhouder hebben gekozen. Boxhorn herinnert eraan dat de rol van de stadhouder zich beperkt tot die van opperbevelhebber van leger en vloot en dat hij als opperbevelhebber zelfs in oorlogstijd de voorschriften en besluiten van de Staten-Generaal dient te volgen. De soevereiniteit berust bij de Staten-Generaal.

In les 3 zagen we hoe die verhouding lag tussen Oldenbarnevelt en Maurits ten tijde van de Slag bij Nieuwepoort.

Spinoza sluit wat betreft de positie van de monarch aan bij de mening die in de politieke theorie van het midden van de 17^e eeuw gehuldigd werd ten aanzien van de stadhouder. Hij verwierpt de monarchie niet, hij formuleert de voorwaarden waaronder een monarchie

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

goed werkt. Hij zegt daarmee tevens dat hij de monarchie, onder deze voorwaarden, een acceptabele regeringsvorm zou vinden voor de Republiek. Een en ander betekent dat Spinoza als politiek theoreticus minder radicaal is dan men over het algemeen aanneemt. Minder radicaal dan bijvoorbeeld de gebroeders De la Court die uitgesproken tegenstanders zijn van de monarchie.

Aristocratie

Aristocratie is een regering van enkelen:

In een aristocratie voert niet een persoon het bewind, maar enkelen die uit het volk worden gekozen en die wij voortaan patriciërs zullen noemen [...]. Er moet rekening worden gehouden met de omvang van de staat bij het bepalen van het minimumaantal patriciërs (Politiek traktaat 8/1).

Spinoza noemt de aristocraten patriciërs, het volk plebejers. Uit deze benamingen blijkt dat hij de Romeinse staatsinrichting gebruikt als model voor de aristocratie.

Volgens Spinoza zijn de grondslagen van de aristocratie duurzaam en stabiel als aan de volgende voorwaarden wordt voldaan:

- (1) *Dat plebejers moeten worden uitgesloten van Raden en van stemming.*
- (2) *Zodat de hoogste staatsmacht in handen blijft van alle patriciërs.*
- (3) *Het gezag in handen is van de syndici en de senaat.*
- (4) *En dat verder het recht om de senaat bijeen te roepen [...] in handen is van consuls die uit de senatoren worden gekozen.*
- (5) *En dat men tenslotte beschikt over secretarissen van de senaat of van andere Raden die voor vier, maximaal vijf jaar [uit het volk] worden gekozen (Politiek traktaat 8/44).*

De staatsmacht is in handen van een 'Raad van patriciërs die voldoende groot is'. De enige werkzame vorm van aristocratie is volgens Spinoza een omvangrijke Raad bestaande uit patriciërs.

Spinoza maakt onderscheid tussen een aristocratie van één stad (hoofdstuk 8) en van meerdere steden (hoofdstuk 9). De eerste is een enkelvoudige aristocratie, de tweede een federatieve, bestaande uit meerdere gelijkwaardige republieken.

Achter beide varianten tekent zich de staatkundige situatie af van de Republiek der Zeven

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Verenigde Nederlanden en de dubbelzinnigheid waaraan zij van meet af aan mank ging: was de Republiek een bondsstaat van provincies die zich verenigd hadden tot één provincie, zoals het eerste artikel van de Unie van Utrecht benadrukte, of een statenbond, dat wil zeggen een federatie van onafhankelijke staten die elkaars onafhankelijkheid erkennen, steunen en verdedigen, zoals hetzelfde artikel van de Unie bepaalt? In het eerste geval zou de soevereiniteit berusten bij de Staten-Generaal, in het tweede bij de Staten van de zeven afzonderlijke provincies.

De politieke pamfletten, handvesten en verklaringen komen in het opzicht van de soevereiniteit niet verder dan een compromis. Ze verklaren de provincies soeverein waar het de provinciale belangen betreft; de Staten-Generaal waar het zaken van nationaal belang betreft.

In de hoofdstukken gewijd aan de aristocratie bepleit Spinoza een staatsvorm die de drie belangrijkste staatkundige aspecten: leiderschap, raadpleging en volksvertegenwoordiging in zich verenigt.

Democratie

Democratie is de regering van allen door allen. In een democratie hoeft niemand te gehoorzamen aan een boven hem gestelde autoriteit, want:

... voor gehoorzaamheid is geen plaats in een gemeenschap waarin de macht bij allen berust en de wetten door algemene instemming van kracht worden (Theologisch-politiek traktaat 5/9).

Democratie benadert het meest de natuursituatie waarin iedereen over zichzelf beschikt (*sui juris* is). Volgens Spinoza draagt het volk in een democratie zijn natuurrecht over aan een Raad die het volk regeert namens het volk. Oorspronkelijk bestond deze Raad uit de volksvergadering die alle burgers omvatte.

In een moderne samenleving is dat onmogelijk.

De Raad van een democratie bestaat uit een aantal door het volk gekozen leden. Dit aantal moet 'voldoende groot' zijn, dat wil zeggen in verhouding staan tot de omvang van de bevolking. Hoe omvangrijker de bevolking, hoe groter de Raad. In principe hebben alle burgers zowel actief als passief kiesrecht. Maar Spinoza formuleert ook hier beperkingen. In de praktijk hebben alleen diegenen kiesrecht die een bepaalde leeftijd hebben bereikt, die eerstgeborenen zijn en die een bijdrage van een zekere omvang leveren aan de staatsfinanciën (belasting). Uitgesloten van kiesrecht zijn allen die niet zelfgerechtigd zijn, dat wil zeggen afhankelijk zijn van het gezag van een ander: kinderen, vrouwen en personeel. Uitgesloten zijn verder misdadigers en personen die een onfatsoenlijk leven leiden. In de praktijk wordt de

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

democratie bestuurd door een minderheid van stemhebbende vrije burgers.

Spinoza meent dat een democratie alleen dan werkt als de macht wordt overgedragen aan deze Raad. Spreiding van de macht over een te groot deel van het volk zou tot opstanden en een weinig duurzaam bewind leiden. Spinoza meent dat een democratie alleen dan werkt als de macht wordt overgedragen aan deze Raad.

In het *Theologisch-politiek traktaat* had Spinoza zijn voorkeur uitgesproken voor de democratie:

Ik meen dat ik hiermee de grondslagen van de democratie duidelijk genoeg heb aangegeven. Deze staatsvorm is mijns inziens de meest natuurlijke en benadert het meest de vrijheid die de natuur aan een ieder toestaat. Want in de democratie draagt niemand zijn natuurlijk recht zo op een ander over dat hij voortaan niet meer in de gelegenheid is zich te beraden. Men draagt dit recht over op een meerderheid van de gehele gemeenschap waarvan men zelf deel uitmaakt. En zo blijven allen evenals tevoren in de natuurlijke staat, gelijk (Theologisch-politiek traktaat 16/11)

Deze passage roept vragen op. Spinoza verklaart dat hij de democratie prefereert, omdat die de natuurstaat het dichtst benadert. Volgens Spinoza is de natuurstaat in zekere zin een ideale staat, omdat iedereen er van eigen recht is, en dit 'van eigen recht zijn' is volgens Spinoza het hoogste goed waar de mens naar kan streven. Dit is een vreemde redenering. Ze zou erop neerkomen dat de instelling van een samenleving berust op inperking van het hoogste goed. Democratie zou, althans volgens de hierboven gegeven definitie, een staatsvorm zijn waarin de burgers zo min mogelijk afstand doen van hun oorspronkelijke natuurlijke vrijheid. Nog vreemder is de opmerking dat de democratie van alle staatsvormen niet alleen de meest natuurlijke is, maar ook de staatsvorm die *het meest de vrijheid benadert die de natuur aan eenieder toestaat*. Deze opmerking is nog vreemder, omdat als er al van vrijheid sprake is in de natuursituatie, het de vrijheid is van de dieren in het bos om al datgene te doen waartoe ze in staat zijn: moord, roof en verkrachting, welke vrijheid ook volgens Spinoza neerkomt op een situatie van feitelijke onvrijheid, omdat ze berust op rechteloosheid en de voortdurende angst om door anderen te worden belaagd. De reden waarom samenlevingen worden gevormd is nu juist, betoogt Spinoza in zijn politieke traktaten, omdat ze iedereen veiligheid garanderen en de zekerheid om in rust te genieten van zijn bezit. Daarom kan vrijheid alleen bestaan in een rechtsstaat. De vrijheid van de natuursituatie is feitelijk de hoogste onvrijheid en vormt het tegendeel van de echte vrijheid die in de samenleving ontstaat door onderwerping aan de wet. Spinoza's voorkeur voor democratie als de staatsvorm die de oorspronkelijke vrijheid het dichtst benadert, berust dan ook op een twijfelachtige en tegenstrijdige redenering.

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Deze tegenstrijdigheid is het gevolg van een veel fundamenteeler probleem dat samenhangt met de democratie als staatsvorm. Samenlevingen ontstaan op het moment dat de leden van een gemeenschap afspreken hoe ze zich ten opzichte van elkaar zullen gedragen. Terwijl in de natuursituatie alles van iedereen is, er geen sprake is mijn en dijn, en iedereen zich toe-eigent waarop hij op grond van zijn macht beslag kan leggen, houdt de instelling van een staat in dat *volgens algemene overeenstemming wordt bepaald wat aan de een en wat aan de ander toebehoort*. Terwijl in de natuursituatie goed en kwaad afwezig zijn, omdat nergens normen en waarden zijn vastgelegd waaraan goed en kwaad kunnen afgemeten, en moord, roof en verkrachting geen misdaden zijn, maar eenvoudig datgene wat mensen doen om zich in het bestaan te handhaven, bepaalt *de samenleving op grond van algemeen besluit wat goed en wat kwaad is, en verplicht ieder zich te voegen naar dat besluit te voegen* (volgens het hierboven gegeven citaat uit het *Theologisch-politiek traktaat*).

Politiek berust op de overdracht van macht door het volk aan een vorst. Deze overdracht is voorwaardelijk en tijdelijk: de vorst krijgt de macht voor een bepaalde periode en op voorwaarde dat hij de macht gebruikt om de wet te handhaven. Voldoet de vorst niet aan deze voorwaarde, of heeft hij zijn ambtsperiode uitgediend, dan valt de macht bij het volk terug.

Er zijn drie constitutieve machten: volk, vorst en bemiddelende instantie die vorst en volk in evenwicht houdt. Het zwaartepunt van de macht kan verschuiven tussen deze drie. Ligt het zwaartepunt bij het volk, dan spreken we over democratie, ligt het bij de bemiddelende instantie dan is er sprake van aristocratie, en ligt de macht bij de vorst, dan is er sprake van monarchie. Dit is speelveld van politieke mogelijkheden waarbinnen Spinoza zijn politieke filosofie ontwikkelt.

De absolute staat

Spinoza bouwt de hoofdstukken gewijd aan democratie, aristocratie en monarchie zo op dat hij na een definitie van elke staatsvorm en het aanstippen van de zwakke plekken van elk ervan, de voorwaarden formuleert waaronder een staatsvorm zich duurzaam kan handhaven. Deze voorwaarden komen bij elk van de drie staatsvormen neer op de vorming van een Raad van voldoende omvang, welke Raad op zijn beurt wordt gecontroleerd door een Raad van syndici en/of een senaat en consuls.

Spinoza bedoelt met 'absolute staat' een staatsvorm die een zo groot mogelijke mate van vrijheid garandeert voor allen. Met vrijheid voor allen bedoelt hij dat de burgers (a) zo veel mogelijk zelfgerechtigd (*sui juris*) zijn, en (b) zo veel mogelijk vrijheid genieten onder de wet, dat wil zeggen gevrijwaard zijn van de angst om benadeeld te worden door anderen.

Vrijheid is volgens Spinoza afhankelijk van transparante besluitvorming. Geheimhouding van politieke besluitvorming staat gelijk aan slavernij, zoals hij niet moe wordt te herhalen.

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

Spinoza's conclusie luidt dat elk van de drie staatsvormen de absolute staat benadert als ze voldoet aan de gestelde voorwaarden. Uit bovenstaand overzicht blijkt dat alle drie staatsvormen onder de door Spinoza gestelde voorwaarden neerkomen op één en dezelfde staatsvorm, namelijk de gemengde regeringsvorm bestaande uit een monarchaal, een aristocratisch en een democratisch element, met een zwaartepunt in de aristocratie (Raad van voldoende omvang). Deze regeringsvorm is vastgelegd in een grondwet. De machten van de drie elementen worden in evenwicht gehouden door een systeem van checks-and-balances zodanig dat de gevaarlijke extremen van tirannie en anarchie worden bedwongen door een aristocratie die tussen beide bemiddelt en door haar bemiddelende functie het evenwicht garandeert.

Een overzicht van de drie staatsvormen leert dat Spinoza een zuivere democratie (volksregering) afkeurt, omdat hij meent dat een volksregering niet duurzaam is, voortdurend wordt opgeschrikt door volksopstanden en in feite anarchistisch is. Hij keurt net zo beslist de zuivere monarchie af, omdat deze net zo wisselvallig is en al te makkelijk tot tirannie vervalt. Zijn voorkeur ligt bij een gemengde staatsvorm waarvan het zwaartepunt ligt in de Raad van voldoende omvang, omdat deze Raad enerzijds een leider kiest die daadkrachtig kan optreden op momenten dat dit nodig is en anderzijds de belangen van het volk, dat wil zeggen veiligheid en welvaart van allen het best waarborgt.

Soest, 15 februari 2020

Gonny Pasmaan – Sakkers

Gescreend en goedgekeurd door prof. Maarten van Buuren

Delen uit de Inleiding zijn verwerkt in dit verslag.

Uitspraak Steven Nadler overgenomen uit het voorwoord van het boek Spinoza, zijn filosofie in 50 sleutelwoorden.

Foto's en aanvullende informatie van historische personen: wikipedia

B. J. Spinoza

Spinoza Kring Soest

